

Əbulfəz QULİYEV*

TURFAN UYGURLARINDA AD VE ÜNVANLAR ÖZET

Eski Türk antroponimik sisteminde ünvanların mühüm rolu olmuşdur. Uygurlar demek olar ki, tamamilə oturak həyat tarzına keçmiş, şəhər məişətini bənimsemişlər. Bu uygurlar müxtəlif dinlərə itiqad göstərmişlər. Aynı zamanda uygurlar bu bölgədə yeni kəltür çevresinə daxil olmuş, Çin, soğd, tokar, Höten, Hind halkları ilə toplumsal-siyasi və medeni iştiraklər kurmuşlar. Antroponimlər sırf kəltür faktoru olduğuna görə bu həyat tarsi uygurların adlarında da yansımıştır.

Anathar kelimələr: türk antonomik sistemi, uygurlar, ad sistemi, şahs adları.

Belli olduğu gibi, 840 yılında uyğur hakanlığı sükut ettikten sonra uygurların büyük bir kısmı Doğu Türkiştana akın etmiş və Turfan-Bəşbalk etrafında məskünlaşmıştı. Buradakı uygurlar demek olar ki, tamamilə oturak həyat tarzına keçmiş, şəhər məişətini bənimsemişlər. Bu uygurlar müxtəlif dinlərə itiqad göstərmişlər. Aynı zamanda uygurlar bu bölgədə yeni kəltür çevresinə daxil olmuş, Çin, soğd, tokar, Höten, Hind halkları ilə toplumsal-siyasi və medeni iştiraklər kurmuşlar. Antroponimlər sırf kəltür faktoru olduğuna görə bu həyat tarsi uygurların adlarında da yansımıştır. Bu adlarda uygurların zevki, dünyabakışı, medeni səviyyəsi, inançları, həyat tarzı və s. geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Aynı zamanda bu adlarda eski türk antroponimik sistemi, ad verə gələnlərinin əsas prinsipləri davam ettirilmişdir. Burada IX-XIII. əsrlərdəki kolofonlarda, hüquq bəlgələrində kullanılmış şahıs adları iştirak olunmuş, aynı zamanda maniheyvə budizm iştirakli uyğur yazıtlarında göze çarpan şahıs adları da göze alınmışdır.

Türkiştolojide Türk antroponimlərini türemə yollarına, yaranma üsullarına və ləksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər:

1. Totemistik adlar, 2. Məqsədli adlar, 3. Təsədüfi adlar, 4. Teofər adlar, 5. Valideynlərin arzusuna görə verilən adlar, 6. Şahıslarla bəğlantılı olaraq verilmiş adlar, 7. Rütbe və ünvan bildirən sözlərlə yapılan adlar. [Rasonyi 2006 : 143-144]

Bu bölgü əsasında biz kadim uyğur yazıtlarında kullanılmış antroponimləri kökeninə və ləksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təhlil etmək istiyoruz.

I. Rütbe, ünvan əsasında türemiş şahıs adları

Bu yolla düzələnsahıs adları belli olduğu gibieski Türk yazıtlarında çokluk təkşil edir. Ümumiyyətlə eski Türk antroponimik sisteminde ünvanların mühüm rolu olmuşdur. Buna görə də burada bəzən hətta ünvanın birbaşə şahıs adı yerində çıxış ettiyini də müşahidə edirik. Bəhis etdiyimiz yazıtlarda kişi adı bildirən antroponimlərin tərkibində ünvan və rütbe bildirən ləksik bərimlər kullanılmışdır: *kan, sangun/sengün beg, unal, tarkan tutuk, tutun, çor, tigün, elig, toyın, açarı, seli* və s.

Onu da qayit etmək lazımdır ki, bu yazıtlardakı rütbe və ünvan bildirən sözlərin bir çoğu Orhun-Yenisey yazıtlarında da şahıs adlarının tərkibində faal iştirak etmişdir.

Şimdi de tərkibində ünvan və rütbe bildirən sözlər olan şahıs adlarını gözden keçirelim:

1) *Çorünvanıyla: Borluk çor* (Zieme 11). Bu antroponimin terkinindeki borluk komponentinin apelyativi eski Türk yazıtlarında da üzümçü, şarapçı anlamını bildirmiştir. Yeri gelmişken bu sözleakraba olan bor, borlukçı leksik birimlerine de yazıtlarda rast geliriz. Onu da kayıt etmek lazımdır ki, diğer kadim uygur yazıtlarında, mesela, “Maytrisimit” yazıtında, Kalyanamkara ve Papamkara yazıtının kolofonunda *Küsen çorkullanılmıştır*. Bundan ilave, uygur hukuk belgelerinde (USp.18) *Borlukçı* antroponiminedetesadüf edilir.

2. *Tarkanünvanıyla: Kaş kaya tarkan* (Zieme, 11, 87) antroponimi eski Türk dilindeki kaş, kaya ve tarkan apelyativi malum olan komponentlerden ibarettir. *İşayğuç avluç tarkan* (Zwei Pfh.), *Kenç turmuş tarkan*, *İttarkan* (Zwei Pfh.). Bundan başka bu ünvana Huan Wenbi'nin neşrettirdiyi metinlerde *Keg toğmuş tarkan*, *Oğul Arslan tarkan* ve manihey monastr metninde *Taş Svit Bars tarkan* ve *Kumar Bars tarkan* antroponimlerinde de tesadüf edilir (Zieme II, 88).

3. *tiginünvanı. Kutluğ tigin kız* (Arat 223), *Sılığ tigin* (Arat 239), *Külüğ tonga tigin* (BTTV, 728), *Turmuş tigin* (Arat, 223), *Çin tigin kelin tengrim* (Arat 223), *Tilik tigin kız tengrim* (Arat 223). Görüldüyü gibi, bu yazıtlarda Orhun-Yenisey yazıtlarından farklı olarak tigin ünvanı kadınlara ait şahıs adlarının terkininde de çıkış etmektedir. Yukarıdaki *Sılığ tigin* antroponiminin terkinindeki sılığ komponenti yüksek, güzel anlamını ifade edir.

4. *inalünvanı*. Bu ünvan Orhun-Yenisey yazıtlarında (*Inal öge-Y49*) kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu ünvanın incevaryantını da tahlil edirlir. Bu varyant daha çok Mahmud Kaşğarlı “Divanı”nda (İnel öz-MK 1, 361) ve ona yakınevri yazıtlarında göze çarpır. Mahmud Kaşğarlı bu ünvanıdan bahis ederken onun tigin ile tarkan arasında bir vazifederecesi bildiriğini kayıt edir. Onun fikrinde, *inel* anası hanedandan babası da halkdan olan bütün gençlere verilen bir ünvanıdır (MK, I, 122).

Ümumiyyetle, şahıs adlarından önce gelen bu ünvan bildiren sözün apelyativi çok ihtimal ki, inanmak, güvenmek, itibar etmek, emanet etmek anlamını bildirmiştir. Bahis ettiğimiz kadim Uygur yazıtlarında aşağıdaki şahıs adlarının terkininde bu ünvan bildiren sözün kullanılmasına tesadüfettik: *Ödüş inal* (Tuguş 1, 21), *Adak tutuk inal* (Tuguş 1, 21), *Tagay inal* (Tuguş, 1, 14), *Yaşkan inal* (Zieme, III, 268), *Busardu inal* (Zieme 111, 268), *Kakaç inal* (Zieme, I, 73), *Toyin kulu inal* (Zieme, 1, 74), *Tolun Toğrı inal* (Zieme, I, 74), *Kara inal* (Zieme, 11, 91), *It kaya inal* (Zieme, 11, 91), *Ara kaya inal* (Zieme, 11, 91), *Ukmuş inal* (BTT 11), *Küsen inal* (Zieme 111), *Silakay inal* (Zieme, 11, 89).

Yeri gelmişken onu da kaydedelim ki, “İki kardeş hikayesi”nin kolofonunda göze çarpan şahıs adlarında bu ünvanöndegilir: *Inal taş*, *Inal toğmuş*.

Yukarıdaki antroponimlerden *Kakaç inal* şahıs adında kakaç komponentinin apelyativi çamur, çirk, rütubet demektir. Hemin söz bu anlamda Mahmud Kaşğarlının “Divanı”nda da kullanılmış, kadın adı gibi çıkış etmiştir.

Tagay inal-da tagay sözü eski Türk dilinde dayı anlamını ifade edir. *It kaya inal* antroponimi kadimdevirlerde Uygurlar arasında köpeye saygı gösterilmesinin izi gibi kendini gösterir. Türk onomatiginde it, köpek kültü hakkında prof. Ahmet Caferoğlunun bir makalesinde ayrıca olarak bahis edilmiştir (Ceferoğlu 1968: 10) Onu da kayıt etmek lazımdır ki, USp.26-da it sözü vasıtasıyla *It saman* ve *It tarkan* antroponimleri de kullanılmıştır. *Toyin kulu inal* antroponimindeki *toyin* onomastik biriminin apelyativi budizm dininin rahi-bi anlamını bildiren Çin kökenli sözdür. Bu onomastik birim başka kadim Uygur antroponimlerinin terkininde de göze çarpır: *Toyin çok* (USp73), *Toyin kulu şıla* (USp84), *İdege toyin* (AY137) ve s.

5.tutunünvanı ile. Bu ünvan bildiren söz ihtimal ki, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki tudun (Tudun Yamtar) ünvanıyla belliakrabalıkilişisine sahibdir. Mahmud Kaşgarlı ise bu ünvanı köyde su ve ark işlerini tenzimleyen şahıs anlamında izah eder (MK, I, 400). Kadim Uygurlarda Çin kökenli tutung sözü vilayetin hakimi, vali anlamını bildiren vazife adıdır. Hakkında bahis ettiğimiz yazıtlarda aşağıdaki şahıs adlarının terkinde kullanılmıştır: Biigui tutung. Bu bir rahib adıdır. Antroponimin her iki komponenti Çin dilinden alınmıştır. Biigui onomastik biriminin apelyativi teessüf demektir (Zieme I, s. 279) *Suuza edgü tutung* antroponimi de Çin kökenlidir (Zieme, 11, 93). Buradaki Türk kökenli *edgü* sözü iyianlamını ifade eder, *Kıytso tutun* antroponimi de Çin kökenlidir, bunun Kıntso varyantı da bahis ettiğimiz yazıtlarda göze çarpır (Zieme, III, 273). *Burkan kulı tutung* (Zieme, 111, 268) antroponiminde Burkan kulı onomastik komponenti Budanın kulu, hizmetcisi anlamını ifade eder. *Ata tutung* (Zieme 11, 91) ve *Altmış tutung* (Arat ETS 218) antroponimlerinin komponentlerinin anlamı aydındır. *Toğrul tutung*-daki (Tuguş 11, 6) birinci komponent Türk sözü olup bir kuşun adıdır. *Çısuva tutung* (Arat, ETŞ, 125) antroponimi Uygurlarda kadim devir şairlerinin birinin adıdır. *Vapşintu tutung* antroponiminde birinci komponent Çin kökenlidir, öğretmen, mürebbi anlamını ifade eder.

6.tutukünvanı ile. Tutuk ünvanını bazı araştırmacılar Çin dilinden alındığını ve totok şeklinde transkripsiyaya edilmesinin önemini iddia etselerde, bizce, tutuk ünvan bildiren söz Türkçe tutmak fiilinden türemiştir. Askeri komendant anlamını ifade eden tutuk ünvan adı Orhun-Yenisey yazıtlarında çok faal olmuştur. Orta asırlarda bu leksik birimin kullanılması alanı bir hayli kısıtlanmıştı. Ona göre de Mahmud Kaşgarlı artık onun bu devirde ancak antroponim gibi kullanıldığını kayıt eder (MK, I, 380). Koço devletinin yönetim sisteminde de tutuk ünvanı mevcut idi. Bu meseleden bahis ederken tarihçi K. Makkeras böyle yazıyor: “Adı geçen ünvan tutuk gerek Uygurlarda, gerekse VIII.asır çincesinde değişik anlamlara gelmektedir. Tang devletinde du-du Fu-nun önde gelen memuru idi. Uygurlarda ise tutuk boy reisi demektir. Bunlar 2 adet idi: konfederasyonun temelini teşkil eden dokuz boy ile Karluk ve basmillar... bunlar bir dedevlet hazinesi için vergi toplarlardı. Dokuz boyun reisi olarak Uygurlardaki tutuk kağanın yakın akrabası idi, ama kağanın kendisi değildi” [Makkeras 1994 : 433].

Kadim Uygur kolofonlarında aşağıdaki antroponimlerin terkinde tutuk sözüne tesadüf edilir: *Adak tutuk* (Tuguş, 1, 21), *Kedik tutuk* (Tuguş 1, 12), *Singkur tutuk* (Tuguş 1, 17), *İsik edgu tutuk er tonga* (Zwei pfahl), *Çalır tutuk beg* (Arat ETŞ, 218), *Kolımdu tutuk* (Zieme 11), *Kaya Ong tutuk beg* (Zieme, 11, 87).

Kayıt etmek lazımdır ki, son antroponimin terkindeki *Ong tutuk* onomastik birimi Orhun-Yenisey yazılarında, Kül tigin yazıtında (KT31) Çin serkerdesinin adı olarak kıyıkış eder.

7.sangun/sengün ünvanıyla. Bu ünvan Çin kökenli olup general demektir. Orhun-Yenisey yazıtlarında normal tezlikle çıkış eden bu ünvan bildiren söz kadim Uygur yazıtlarında da ara-sıra göze çarpır. Mesela,: *Kol Arslan sangun* (BTTV), *Külüg inanç saçu sangun* (Zwei pfahl), *Id kikedmiş sangun* (Zwei pfahl), *Yegen külügsangun* (Zwei pfahl 15), *Sarığ baş tarkan yanga sangun* (Zwei pfahl 16), *Tang Arslan sangun* (Zwei pfahl 17), *İl alms sangun* (Zwei pfahl 18), *Edgü yegen sangun* (Zwei pfahl 19), *Yegen ağısız sangun* (Zwei pfahl 19).

Görüldüğü gibi, sangun/sengün ünvanı daha çok Zwei pfahlinschriften aus den Turfanfunden (Die uigurische inschrift auf dem pfahle) metninde göze çarpır. Çünkü bu yazıt F.K.Müllerin görüşüne göre X. asra, Böğü Kül bilge kağan (899 947) devrine aittir.

8.begünvanı ile. Koço devleti devrine ait kolofonlardaki antroponimlerin terkipteki beg ünvanının kullanılmasına az rast geliriz: Bu yazıtların kendine özgü özelliği ondan ibarettir ki, burada kadın adlarının terkiptinde de beg ünvanı kullanılmaktadır. Mes.: *Nirmalaşri beg* (Arat, 223). Bu antroponimdeki *Nirmalaşri* sanskrit dilinden alınmış bir sözdür; anlamı çirksiz, temiz demektir. *Tanyaşri beg* (Arat 223). R. Arat bu antroponimin sanskritce olduğunu kayıt eder, onu bu dildeki Triratna budizm terimi ile alakalendirir. (Arat 1994 : 418) *İrinçin beg* (Arat, 223). Bu antroponim de Türkçe değil, sanskrit dilinden alınmıştır, Buyan Kaya Kal'ın kızının adıdır. Buyan Kaya Kal'ın kardeşikızının adının *İma beg* olduğunu ihtimal etmek olar. Bu antroponimin fonetik cihetden aheng kanununa tabi olmaması gösterir ki, bu antroponimin de apelyativi sanskrit kökenlidir (Arat 1994 : 418). *Çalır tutuk beg* (Arat, 218), *Beg buka* (Zieme, 11, 92), *Kaya ong tutukbeg* (Zieme, 11, 87). Bu sonuncu şahıs adında *Kaya* komponentinin apelyativi bellidir. Buradaki *Ong tutu* künvani hakkında bahis ederken ilk önce hatırlatmak lazımdır ki, bazı araştırmacılar onu antroponim hesab etselerde, KT31-deki *Tabğaç ong tutuk bis tümen sü kelti* cümlesindeki *Ong tutuk* da ele askeri rütbe, Çin ünvanıdır, şahıs adı değildir. Doğrudur, ola biler ki, bu ünvan Kül tegin yazıtında antroponim fonksiyasını yerine yetirmiştir. Yukarıdaki beg ünvanı ile kullanılan bazı antroponimlerin kadın adı olması teecübülü değildir. Çünkü ağa ünvanı gibi beg ünvanının da Türk antroponimisi tarihinde bazen kadın adlarının terkiptinde kullanılmasına sonraki devirlerde de tesadüf edilir. Mesela, İlhanlı hükümdarlarından Olcaytunun kızının adı da Satı beg idi.

9.toyın ünvanı ile. Kadim Uygur antroponimlerinin terkiptinde tesadüf ettiğimiz bu ünvan bildiren söz budizm dini ile ilgilidir. Çin dilinden alınmış bu ünvanın anlamı rahib demektir. Bir kaçkadim Uygur antroponiminin terkiptinde göze çarpır. Bunlar aşağıdaki antroponimlerden ibarettir: *Sarığ toyın* (Tuguş 1, 14). *Toyın kulı inal* (Zieme, 1)

P. Zieme kadim Uygur metinlerinde bu antroponimik model esasında düzelmiş *Nom koli*, *Burkan kulı*, *Kuvrağkulı* antroponimlerini de bununla mukayese eder.

II. Kadim Uygur kolofonlarında antroponimlerin terkiptinde totemistik hayvan adları da çıkış eder. Bunlar *arslan*, *bars*, *buka*, *toğrul*, *laçın*, *toğan*, *tonga* leksemelerinden ibarettir, mesela.: *Tolun Toğrul* (Zieme, 1, 74). Bu şahıs adındaki *tolun* komponentinin apelyativi dolmak fiilinden türemiş *tolun* sözüdür, bedirlenmiş (ay) demektir. Tolun ay ifadesi klasik Türk edebiyatında geniş yayılmıştır. Aynı zamanda Tülünöğulları sülalesinden Ahmed bin Tülün tarihten bellidir (Zieme, 1, 82). Toğrul/toğrul kuşu (şahin yırtıcı kuş) Türklerde geleneksel olarak mukaddes hesab edilmiş, ona görede Orhun-Yenisey vediti Türk yazıtlarında şahıs adlarının terkiptinde çıkış etmiştir. *Edgü toğrul* (Tuguşeva 1, 8) Bu antroponimin terkiptindeki *edgü* komponentinin apelyativi eski Türk dilinde iyi anlamını vermiştir. *Toğrul tutun* (Tuguş 11, 6a). Burada *tutun* komponenti kadim Uygurlarda ünvan bildiren söz olarak çıkış edirdi.

Beg buka (Zieme, 11, 92), *Bay buka* (Zieme, 11, 92), *Bolat buka* (Tuguş 11, 11a), *İl buka* (Zieme, 11, 92), *Kara buka* (Hamilton 52). Bu antroponimlerin terkiptinde göze çarpan *bay* komponenti muasır Türk dillerinin antroponim sistemlerindedeki geniş yayılmış bir leksik birimdir. Eski Türk yazıtlarında bu komponent antroponimin hem önünde, hemde sonunda kullanılır. İl komponenti isekadim uygur yazıtlarında hemde el fonetik varyantı ile çıkış eder. Bu antropokomponent aynı zamanda kadim rus abidelerinde *El bek*, *El buka*, *El-turmuş* gibi antroponimlerin terkiptinde göze çarpır. (18, s. 34)

Totemistik görüşlerle bağlantılı olan mukaddeshayvan hesab edilen *arslan* kadim Uygur yazıtlarında geniş şekilde kullanılmıştır. Mesela: *It Arslan* (Hamilton 52), *Kol Arslan sangun*

(BTT V, 739), *Yegen Arslan* (BTT 707), *Alp Arslan* (Zieme, 11, 92), *Tan Arslan* (Zwei pfahl 17), *Beg Arslan* (Zwei pfahl 19), *Arslan Bilgetengri ilig Künçük Iduk-kut* (Arat 220).

R.Arat Uygur hükümdarının iduk-kut ünvanından bahis ederken *Arslan Bilgetengri ilig*'in onun adı, Iduk-kut'un ise söz konusu hükümdarın ünvanı olduğunu göstererek yazır: "Merkezleri Koçu veya daha sonraki adı ile Idikutşehri olan Uygur hükümdarlarının taşıdıkları ünvanın tam şeklinde görülen *Arslan Bilgetengri*, merkezleri Ötüken olan Uygur imparatorlarının taşıdıkları ünvanından bilhassa Arslan kelimesinin bulunması ile ayrılmaktadır. İkincilerin kullandıkları kağan yerine, birincilerin ümumiyyetle ilig tabiri geçer. Bu noktaların göz önünde tutulması ile bu devirden kalma vesikaların aitiyyetinin tesbiti kolaylaşacaktır" (Arat 1987 : 501). Demeli, Arslan komponenti Koço devleti hükümdarlarının antroponimlerini Ötüken Uygur devleti Uygur hükümdar antroponimlerinden farkedilen esas amil gibi çıkış etmiştir.

TURFAN UYGURLARINDA KADIN ADLARI VƏ ÜNVANLARI

Göktürk ve Uygur hakanlıkları dönemindeki yazıtlarda kadın adları çok az kullanılmıştır. Eski Türk toplumunda kadının toplumda kendine özgü rolü olmasına rağmen, bu yazıtların karakteri ile ilgili olarak burada belki de buna göre kadın adları çok az göze çarpar. Aynıdurum Mahmud Kaşğarlı'nın sözlüğünde de müşahide edilir. Bu abided tahminli olarak 7-8 kadın adına tesadüf ederiz. Ama Uygur Koço devletinin zamanına ait olan Uygur yazıtlarında böyle adların sayı yüzden artıktır. Türkolojide Türk antroponimlerinin tanınmış bilicisi macar bilim adamı L.Rasonyi Türk kadın adlarının tasnifini vermiş, onları aşağıdaki gruplara ayırmıştır:

1. Totemistik adlar
2. Maksadlı adlar
3. Tesadüfi adlar
4. Teofor adlar
5. Ata-ana duygularını, şefkatini gösteren adlar
6. Şahıslarlabaglantılı adlar
7. Rütbe, ünvan adları [Rasonyi: 1988, s.74-75].

Kadim Uygur yazıtlarındaki bazıkadın adları hakkındabahis etmek istiyoruz.

I. Ünvanlar esasında oluşmuş kadın adları

1. *Tengri* ünvanıyla formalaşan kadın adları. Bu ünvan 1.şahısın tekinde, tengrim şeklinde demek olar ki, daha çok kadim Uygur yazıtlarında tesadüf edilir. Bu yazıtlarda *tengri* münvanı şahzadelere, kibar daireden olan hanımlara verilir. Mes.: *Oğul aşunmuş tengrim* (Zieme 111), *Artuk tengrim* (Zieme, 111), *Oğul umdu tengrim* (Zieme 111). Bu şahıs adlarının terkindeki *aşunmuş* komponenti aş- fiilinden türemiştir. Bu fiil aşmak, yükselmek, ucalmak anlamını bildirirdi. Artuk antroponiminin apelyativi *artuk* leksik biriminden gelir. Türk devletinin beylikler dönemindeki Artuk oğulları sülalesini yada salmak yeterlidir. Bundan başka bu antroponim kumanlarda [Rasonyi: 2006, s.82], Türkmenlerde [Sopiyeva: 1978, s.181] degöze çarpar. Umdu komponenti ümid, itibar anlamındadır.

L.Y.Tuguşevanın neşr ettirdiyi iki kolofonda da çok sayıda kadın adı kullanılmıştır. Yazar makalesinin izahat bölümünde gösterir ki, bu kolofonda kişilerin bir çöku inal ünvanı ile, kadınların çökuişe tengrim ünvanı ile çıkış edir. [Tuguşeva: 1978, s.252] Ama nedense tercümede kadın adlarındaki *tengrim* ünvanı bırakılmıştır, her iki kolofonda tengrim ünvanının terkinde kullanılan kadın adlarına tesadüf edilir. Bunlar aşağıdaki antroponimlerden ibarettir: *İçkelmiş tengrim* (1, 9), *Basana tengrim* (1, 10), *Sumak tengrim* (1, 12),

İlalmiş tengrim (1, 14), Kutuk tengrim (1, 18), Oğul yitmiş tengrim (1,19), Sevinç tengrim (1,20), Üsdek tengrim (1,20), Ana katun tengrim (1,20), Arığ kunçuy tengrim (1,21), Tez kün tengrim (1,21), Buyançuk tengrim (1,22), Tarım kunçuy tengrim (1,22), Tadarçın tengrim (1,22), Yağmış tengrim (1,24), Kesik tengrim (1,24), İl ornatmış tengrim (11, 1), Sevik tengrim (11, 2), Kızırtmış tengrim (11,5), İl tını tengrim (11,9), Yarıçuk tengrim (11,7), Kutaçuk tengrim (11,9), Ornaçuk tengrim ve s.

Yeri gelmişken kayıt etmek lazımdır ki, P. Zieme doğru olarak Üstek antroponimini *Üsten* şeklinde okuyor. [Zieme: III, s. 275] Bu antroponimin apelyativi üstün, güzel anlamını ifade eder. *Arığ kunçuy tengrim* antroponiminde arığ komponentinin apelyativi temiz, günahsız kunçuy, şahzadehanım demektir. *Tadarçın tengrim* antroponiminin 1. komponentini P. Zieme L. Tuğuşevadan farklı olarak *Taytar çın* şeklinde okumaktadır [Zieme: 111, s.280]. Bu onomastik birimin anlamı tam şekilde aydın değil. Onu Uygur yazıtlarında rast geldiğimiz *Tatar tengrim* antroponimi ile mukayese etmek olar. *Sumak tengrim* antroponimindeki *Sumak* onomastik birimi kumanlarda da tesadüf edilir. [Zieme: I, s. 126] Bu antroponimin apelyativi meşinden düzeldilmiş su kabı demektir.

Bahis ettiğimiz yazıtta bir kaç antroponimin terkinde İl komponenti çıkış eder: *İlalmiş, İl ornatmış, İlkemiş*. Bu özelliye ümumiyyetle diğer Uygur antroponimlerinin de terkinde tesadüf edirik: *İl tüzmiş, İl körmüş, İl karışur, İl evirmiş, İl tirmiş*. Onu da kaydedelim ki, kadim Uygurlarda kişi adlarında da İl komponentinden istifade edilmesine tesadüf edilir: *İl temür, İl bars, İl Arslan tiğın* [Zieme: 11, s.82].

2.*Tengrim* ünvanıyla P. Zieme'nin neşr ettirdiyi kadim Uygur metinlerinde aşağıdaki antroponimler kullanılmıştır: *Balak tengrim* - Balak onomastik birimi diğer Türklerde yer ve şahıs adı gibi de çıkış eder. Mesela, Macaristan kumanlarında XIV.asırda Balak adlı bir mıntıkakayda geçmiştir. [Rasonyi: 2006, s.85] P. Zieme bu antroponimin Hristiyan tatarlarda ve sabirlerde tesadüf edildiyine dikkati celb eder. [Zieme: I, s. 79]

Küseyük tengrim. Birinci komponentin *küse*-formasının apelyativi kadim Uygur dilinde arzu etmek anlamını bildirir. Bu metinde bunnula aynı kökten olan *Küsüş* antroponimi de kullanılmıştır. *Baçak kur... tengrim*. Burada yarısı bozulmuş kur komponentini P. Zieme *kurtğa* şeklinde berpa eder [Zieme: I, s. 82]. *Kurtğa* ihtiyar, yaşlı anlamını ifade eder. *Baçak* komponentine Uygur hukuk belgelerinde de tesadüf edilir. Hristiyan ve Maniheylerde oruc tutmak, pehriz saklama kanlamını bildirir.

Uygur yazıtlarında xatun ünvanı ile düzelen antroponimler aşağıdakilerdir: *Baçaç xatun (Zieme 111), Lala xatun (Zieme 111), Turmuş xatun tengrim: Erdeni xatun tengrim (USp26), Ana katun* [Tuğuşeva: s.20]

Bu antroponimlerin terkindeki *baçaç* yukarıda izah edilmiştir, *Erdeni* sanskrit dilinden alınmış sözdür, anlamı hazine, değerli metal demektir. Lala antroponiminin apelyativi-fars dilinden alınmış lale sözüdür, Turmuş ise tur/dur- fiili ile bağlanmıştır.

3.*Kunçuy ünvanı*. Yukarıda gösterdiğimiz nümunelerde de gördüğümüz gibi kadim uygurlarda kadın adlarının terkinde *kunçuy* ünvanı da kullanılır. Terkinde *kunçuy* komponenti olan kadın adları: *Tüzün Bilge kunçuy, Tüzün silik kunçuy* (M 14, 35). Bu antroponimlerin terkindeki *tüzün* bütün asl, *silik* sebakire demektir. Bilge apelyativi ise müdrük anlamını ifade eder. *Esen kunçuy* (Zieme 111). Buradaki *esensağ*, salim anlamını ifade eder. Bu antroponim (esen) kumanlarda da göze çarpar [Zieme: I, s. 82].

4.*Ağa ünvanı* vasıtasıyla düzelen antroponimler: *Tokluğ Kutluğ ağa* (Arat 227) *Kurçığan ağa* (Arat 227). Bu ünvanla düzelen kadın adlarına sonraki devirlerde daha çok tesadüf edilir. Mesela, XIX.asırda Nahçıvan hanının kızının adı Gövher ağa idi.

II. Çocuğiniyi dilek, arzu esasında yaranan kadın adları. Terkibinde *kut*, *kutluğ*, *ögrünç* sözleri olan kadın adları aşağıdakilerdir: *Kutluğ kız* (M 15), *Kut xatun* (M 15), *Kutluğ* (USp. 21, 23), *Ögrünç tengrim* (TTVII 40), *Sevinç* [Tuguşeva 1, 19], *Kutadmiş tengrim* (USp.26)

Bu antroponimlerdeki *kut*, *kutluğ* baht, saadet, mutlu anlamını bildirir. Ögrünç antroponiminin apelyativi de *ög-/öy-fiili* ile bağlantılıdır.

III. Kosmogonik kavramlardan ibaret kadın adları: *Tolun* (M 39). Bu antroponimin apelyativi *tolu ay* anlamını bildirir. *Ay kunçuy* (USp.26). Bu antroponim “Oğuz kağan” destanında da *Ay kağan* şeklinde kullanılır (LOK 8). Nesturi Hristiyan yazıtlarında şahıs adı gibi çıkış eder: *Aymenü*, *Aytak* (Cumakulov 67). *Ay beg* (Zieme 1).

IV. Ata-ananın duygularını ifade eden kadın adları: *Ay çeçek tengrim* (USp.26). Bu antroponimden diğer Türk yazıtlarında da istifade olunmuştur: *Ay çeçek* (Manas destanı), *Mah çeçek* (Babur sarayında istifade edilmiş kadın adlarından) [Rasonyi 1988 : 85].

V. Etnoantroponimlerden ibaret olan kadın adları: *Kırkız tengrim* (Zieme, 11, 93), *Kıtay tengrim* [Zieme, 111, 275], *Tatar* [Arat, 218]. Türkonomastiğinde bu üsulla antroponim yaratmak geniş şekilde yayılmıştır.

Uygur hukuk belgelerinde, kolofonlarda olduğu gibi, bazı kadın adlarına tesadüf ederiz. Burada da *kutluğ* leksemi antroponim yerinde çıkış eder. Mes. *Manga Tedimilig kara buka İkedüke karçlığ bolup kutluğ atlığ kadın kişini satıp Kutluğ temürtin yüz elig kalın böz aldımız* (USp.26). -Bana Tedimilikeve Kara bukaya bizeharçlık lazım olduğu için Kutluğ adlı kadını satıp Kutluğ temürden yüz elli kalın bez aldık. *Kutluğ* antroponiminin apelyativi mutlu anlamını ifade eder. *Aysılığ* (USp.73). Bu kadın adının kullanıldığı metin böyledir: *Utuznun Baltur atlığ temirçi karabaş Toyınçoknın Aysılığ atlığ ebçi karabaş bözçi bu ikegü beglerine ayıtmatın er ebçi bolmuşlar*. –“Utuzun Baltur adlı demirci kölesi ile Toyınçokun Aysılığ adlı tokuyucu kadın kölesi bu ikisi beylerinden izin almadan karı-koca olmuşlar”.

Bellidir ki, Türk antroponim sisteminde *Ay* leksemi geniş şekilde kullanılır. Burada *kisilğ* komponentinin apelyativi kadim Türkçede rast geldiğimiz temiz, bakire anlamını ifade eden söz olmuştur. Türk antroponimisi tarihinde *silig*, *Silig terken*, *Siligtigin* gibi şahıs adları, kadın adlarının X.asra ait olan Böğü hankitabesinde ((USp.26) kullanılmasına tesadüf ederiz. Aynı zamanda Orhun yazıtlarından Kültigin kitabelerinde *Yegin Silig beg* şahıs adı da (Ktdoğu33) kullanılmıştır. Bundan ilave, “Mahranamak”da *Tüzün silik kunçuy* (M 14, 35), Karaçaylarda Sılıhan, Sıylıkız, Radlovda Payan sulu (W. Radlof. Proben. III, 269, IV, 12) gibi kadın adları da malumdur (Rasonyi 1988 :79, 86). Muasır kazak ve tatar dillerinde *sılı/sulı* (güzel, gökçek) leksikbirimi bu gün de kullanılmaktadır.

Bunlardan başka Uygur hukuk belgelerinde *Kimzun* (İzgi 143), *Sılan* (USp.78) ve *Kız turmuş* (USp.61) kadın adları da çıkış etmiştir. Sonuncu şahıs adının terkibindeki *kız* leksemi Moğol istilası dönemindeki şahıs adlarının terkibinde şahzade anlamını da ifade etmiştir. Antroponimlerdeki *oğul*, *oğlan* sözleri ise yine oğul şahzade çalarını bildirir [Sümer 1999: 310].

Turfan Uygurlarında Türkkökenli şahıs adları çoklukteşkil eder. Aynı zamanda onu da kayıt etmek lazımdır ki, bu yazıtlardaki antroponimlerde Göktürk şahıs adları anenesi korunub devam ettirilmiştir. Mesela, kitabelerden birinde Uygur Koço devleti hükümdarının adı aşağıdaki şekilde takdim edilir: *Ay tengride kut bolmuş uluğ kut ornatmış Alpın erdemini el tutmuş Alp Arslan kutluğ kül Bilgetengri kan*. Bu ad tipoloji bakımından Uygur hakanlığı döneminde duvar üzerindeki yazıda tesadüf edilen *Kutluğ Arslan Bilge tengriyelik kutel tutmuş* şahıs adı ve ya ünvanıyla çokyakından çağrışım yapmaktadır [Mahpirov: 1997, s.52].

Yeri gelmişken kayıt etmek lazımdır ki, Uygur Koço devletinin kendine özgü ünvan sistemi dikkati celb eder. Turfan Uygurlarının hükümdarları bir kayda olarak *Arslan Bilge Tengri ilig Iduktu* ünvanını taşıyordılar. Onu da kayıt etmek lazımdır ki, idukut ünvanı, onun kökeni hakkında muhtelif fikirler mevcuttur [Arat: 1987, s.493-503]. Turfan beyliyinin hükümdarları önce kağan, sonralar isekan, elig kan, tengriken veen sonda idukut ünvanını taşımışlar. Beyliyedahl olan kabilelerin başçıları elteber, şahzadeler tigin, vergi toplayanlar ise tarkan ünvanıyla tanınırdılar. Beg burada sadece vazife adı ve ünvan gibi kullanırdı. Halbuki beg Göktürklerde yüksek vazife sahiblerine, aristokrat tabakasının nümayendelerine verilen ad ve ya ünvan idi. Bundan ilave, Turfan beyliyinde *eş, ayğuçı ve toyın* ünvanlarından da istifade edilmiştir [Gabain: 1973, s. 69].

Uygurların teserrüfat ve hukuk belgelerindeerkeklere mahsus şahıs adları kadınlara mahsus şahıs adlarına nisbeten daha çok kullanılmıştır. Bu belgelerdeki şahıs adları bir çok cihetlerine göre eski Türk antroponimleri ile aynı ve ya benzer özelliklere sahiptir. Buradaki şahıs adları her şeyden önce, Türk toplumunun muhtelif gruplarını, onların dünya-bakışını, gelenek ve göreneklerini, inançlarını ihate etmekte ve yansıtmaktadır. Burada kullanılmış şahıs adları zengin insanlarla yoksul insanlar, köleler arasında kendini gösteren farklılıkları böyle, yapısı, içeriği ve başka özellikleri ile gösterir. Bu toplumda Göktürklerde olduğu gibi yüksek tabakaya mensup insanların adları bir kaç sözden ibaret olur, ünvanlarla birlikte kullanılır. Bazen bu şahısların adlarına Çin, Tibet, sanskrit kökenli leksik birimlerde artırılır. Mesela, *Keyседü Açarı (USp.28)*, *Yaksamdu tutun (İzgi 144)*, *Bay yeke Şıla (İzgi 144)*, *Buyan Temür Elçi (USp7)*, *Arslan Bilgetengri İlig Küçük Iduk-kut (Arat 500)*, *Sivsay tayşı (FT 1)*, *Kumaş bay (USp.27)* ve s.

Aşağı tabakaya mensup olan şahısların adları çok zaman bir sözden ibaret olurdu. Mesela: *Yigedmiş (İzgi 116)*, *Umar (İzgi 128)*, *Terbiş (USp.55)*, *Esen (USp55)*, *Udçi (USp55)*, *Bintun (USp1)*, *Bönek (USp.7)*, *Enç (USp.2)* ve s.

Turfan Uygur devleti hükümdarlarının arslan ünvanı hakkında R. Arat doğru olarak yazır ki, merkezleri Koço ve ya daha sonraki adı Iduk-kut şehiri olan Uygur hükümdarlarının taşıdıkları ünvanın tam şeklinde görülen *Arslan bilge tengri*, merkezleri Ötüken olan Uygur imparatorlarının taşıdıkları ünvanından bilavasite *Arslan* sözünün olması ile ayrılmaktadır. İkincilerin kağan yerine, birincilerde ümumiyyetle ilig tabiri istifade olunur. Bu hususların göz önünde bulundurulmasıyla bu devirden kalmış yazıtların aidiyetinin tespit edilmesi kolay olacaktır [Arat:1987, s.501].

R.Aratın kayıttettiğigibi Arslan leksemi Uygur Koço devleti hükümdarlarının adında esasen X.asırdan itibaren farklıdırıcunusur olarakgöze çarpar. V. Radlovun USp26 şeklinde numaraladığı Uygur yazıtını F.W.K.Müller daha etraflı tetkik edip 1915 yılında neşretmiş ve bu yazıtta X.asırda yaşamış *Köl Bilgetengri kan illigadlı Uygurkanı Kün ay tengride bolmış Uluğ kut ornanmış alpın erdemin il tutmuş Alp Arslan kutluğ köl Bilge tengri* kanünvanıyla takdim edilmiştir [Sümer: 1999, s.73]. Onu da kaydedelim ki, Karahanlı hanedanında da *Arslan kara hakan* ünvanımedvetin başçısı, hükümdarı taşıyordı ve bu *Arslan* karluk kabile birliyinedahl olan çigillerin ongonu idi [Pritsak: 1993, s.153].

Kaydedelim ki, hükümdar ünvanlarında Arslan lekseminden istifade anenesi Selcuklarda aynıyla devam ettirilmiş, ona göre bu sülalede *Arslan yabğu, Alp Arslan, Arslan arğun, Kara Arslan beg, Arslan şah, Arslan Apa, Arslan taşve* s. şahıs adlarından istifade edilmiştir. F.Sümer Selcuklu sultanlarında arslan ünvanından bahis ederken doğru olarak yazır ki, hanedan mensupları dışında bu ad başkaları tarafından nadir hallarda istifade edilmiştir [Sümer: 1999, s. 608].

Şahıs adlarının terkinde *buka* lekseminin kullanılması esasen uyuurlardan başlanmıştır. Onu da kaydedelim ki, *boka/buka/buğa/boğa* varyantlarına sahip olan bu leksik birimin ifade ettiyi kavram Uyuurlarda mukaddes hayvan hesab edilmiş, bu ad ona göre de geleneksel olarak uyuurlardan sonra da Türk devletlerinin tarihinde istifade edilmiştir. Selcuklarda *Boka*, *Arslan boka*, memlüklerde *Ak buğa*, *Altun boğa*, *Beg buğa*, *Altun buğa*, *Esen boğa* ilhaniler devletinde *Arık buka*, “DedeKorkut” kitabında *Buğaç kanve* s. F. Sümerin gösterdiği gibi Karahanlılarda tonga, arslan ve buğa gibi hayvanların adından antropimlerin terkinde istifade edilir, ancak buka leksemi bu hanedanın şahıs adlarında tesadüf edilmez.

ƏDƏBİYYAT:

1. Arat, Reşit Rahmeti (1994). *Eski Türk Şiiri*. Ankara, TTK yay.
2.(1987). *Makaleler*. Cilt I, Ankara, TKAE Yay.
3. Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yay.
4. Gabain, A. Von (1973). *Das Leben im Uigurischen Königreich von Kocho*. Wiesbaden
5. Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara, TDK yay.
6. Maxpırov, V. (1997). *İmena drevnix predkov*. Almatı.
7. Mackerras, C. (2000). *Uyuurlar.-“Erken İç Asya Tarihi”*. İstanbul
8. Müller, F. V. K. (1915). *Zwei pfahtinschriften aus den Turfanfunden*. APAV, Berlin
9.(1913). *Ein Doppelblatt aus einem manicheischen Hymnen buch (Mahn-
namag)*. Phil.-hist.Klasse, 1912, Berlin.
10. Guliyev, Ebülfez (2001). *Qədim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik sistemi*. C. II, Bakı, Elm.
11. (2025). *Eski Türkçede Şahıs Adları*, Ankara, Sonçağ yay.
12.(2025). *Kadim Uygur Türkleri: Metinler, Dil, Edebiyat*. Bakı: Elm ve Tehsil yay.
13. Keskin, Berker (2022). *Eski Uygur Türkleri Hukuk Belgeleri*. Ankara, TDK Yay.
14. Pritsak, Omelyan (1993). *Karahanlılar –İA, C.VI, İstanbul*.
15. Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmaler*. Leningrad
16. Rásonyi, László (1988). *Türklükte Kadın Adları –TDAYB 1963, Ankara*
17. Rásonyi, László (2006). *Doğu Avrupada Türklük*. İstanbul, Selenge Yay.
18. Sümer, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. İstanbul.
19. Тугушева Л.Ю. (1975). Два уйгурских документа, СТ , 4, с. 92-101.
20. Тугушева Л.Ю. (1978). Два колофона, ТС 1975, Москва, , с. 252-262.
21. Тугушева Л.Ю. (1983). Деловые письма из коллекции Грюнведеля. «История и культура Центральной Азии» Москва, с. 209-220.
22. Тугушева Л.Ю. (1984). Некоторые дополнения к чтению древнеуйгурских деловых документов. “Письменные памятники востока 1976-1977, Москва, , с. 240-247.
23. Zieme P. (1984). Materialien zum uigurischen Onomastcon I, TDAYB 1997, II TDAYB 1978-1979, III TDAYB, Ankara

ИМЕНА И ТИТУЛЫ У ТУРФАНСКИХ УЙГУРОВ РЕЗЮМЕ

Титулы играли важную роль в древнетюркской антропонимической системе. Это означает, что уйгуры перешли к полностью оседлому образу жизни, переняв черты городского. Эти уйгуры исповедовали различные религии. В то же время уйгуры интегрировались в новую культурную среду этого региона, устанавливая социально-политические и гражданские связи с китайскими, согдийскими, токарскими, хотанскими и индийскими народами. Поскольку антропонимы являются исключительно культурным фактором, этот образ жизни также отражен в уйгурских именах.

Ключевые слова: тюркская антропонимическая система, уйгуры, система имен, личные имена.

NAMES AND TITLES OF THE TURFAN UYGHURS ABSTRACT

Titles played an important role in the ancient Turkic anthroponymic system. This means that the Uyghurs moved to a completely sedentary way of life, adopting urban features. These Uyghurs professed various religions. At the same time, the Uyghurs integrated into the new cultural environment of this region, establishing socio-political and civil ties with the Chinese, Sogdian, Tokar, Khotanese and Indian peoples. Since anthroponyms are an exclusively cultural factor, this way of life is also reflected in Uyghur names.

Key words: *Turkic anthroponymic system, Uyghurs, name system, personal names.*